

Stereotipii de gen din perspectiva frazeologiei românești

Monica-Geanina BILAUCA
Universitatea „Ștefan cel Mare”, Suceava

Abstract: This paper investigates how the popular gender-related mentality (in all its representations) is reflected in language facts known as linguistic clichés. We made a selection of language material varying in complexity from collocations to proverbs and, for the most part, the application is made on examples taken from Iuliu Zanne's *Proverbele românilor*; but includes also phrases recorded in other famous lexicographic works.

Keywords: *stereotypes, phrases, gender, mentality, imagery.*

0. Conceptul de *stereotip* a intrat în atenția mai multor categorii de cercetători, definiția general acceptată de majoritate fiind, după Vincent Yzerbyt și Georges Schadrin, aceea de „ansamblu de convingeri împărtășite vizavi de caracteristicile personale, de trăsăturile de personalitate, dar și de comportament, specifice unui grup de persoane” [Bourhis, 1997:98]. În ceea ce privește cercetările centrate pe diferențele dintre bărbat și femeie, pe așteptările legate de comportamentele acestora, specialiștii apreciază că studiile s-au înmulțit începând cu finele anilor 1980, când accentul a fost pus pe abordările medicale, psihologice, antropologice și sociologice [Tudose, 2005:8], mai puțin însă pe studiul și pe implicațiile limbajului [Bourhis, 1997:179].

De aceea, ne propunem, în cele ce urmează, să analizăm modul în care se reflectă mentalul popular referitor la gen (în toate reprezentările lui), în fapte de limbă cunoscute sub denumirea de clișee lingvistice. Sursa de material este constituită din construcții stabile, variabile ca structură, de la sintagme, până la proverbe, întregite mai ales de Iuliu Zanne, în *Proverbele românilor*, dar și din alte frazeologisme notate în lucrări lexicografice de prestigiu.

1. O observație liminară asupra materialului investigat conduce la ideea că faptele de limbă referitoare la gen sunt marcate din punct de vedere frazeologic de inegalitate, începând cu inventarul, genul feminin fiind, ca număr, mult mai bine reprezentat. Justificate, după Gabriel Gheorghe, „de nevoia de comunicare și de capacitatea de observare și ridicare în plan conceptual a obiectelor și împrejurărilor contemplate” [Gheorghe, 1986:13], cele mai multe frazeologisme reflectă constatări care au la bază, după cum vom vedea, imagini din realitatea rurală înconjurătoare. Formulările au ca indici de recunoaștere, la nivel formal, pentru genul feminin,

termenii *fată, femeie, muiere, babă*, pentru genul masculin *băiat și bărbat*, iar din punctul de vedere al semnificației, acestea se comportă ca grupuri stabile de cuvinte marcate, în măsură diferită, de figurativitate și expresivitate.

1.1. Mentalul popular privitor la *bărbat și femeie* este, potrivit unor specialiști citați de Elena Stănculescu, „tributar unor reprezentări stereotipe, conform cărora masculinității îi erau asociate: asertivitatea, competitivitatea, agresivitatea, obiectivitatea, raționalitatea, iar feminității: emotivitatea, compasiunea, obediența, pasivitatea, sensibilitatea în relațiile sociale” [Stănculescu, 2009:211]. În urma investigării genurilor în spațiul românesc, E. Stănculescu aprecia, în 1988, că „în secolul al XIX-lea nu exista un model cultural al familiei tradiționale din perspectiva relațiilor de autoritate și putere [...] femeile erau personalități instrumentale puternice (caracterizate prin energie, ordine, perseverență, hotărâre, eficiență, înțelepciune etc.), iar bărbații nu excludeau elementele emoționale, chiar dacă, pe măsură ce se urca pe scara nivelului de instruire, vizibilitatea afecțiunii paterne părea a se diminua” [Tudose, 2005:125].

1.1.1. Fără a urmări identificarea unor variabile cu rol diferențiator, reprezentările stereotipe asupra femeii în devenire au mai mult o funcție explicativă și reflectă, spre exemplu, mentalitatea conform căreia părinții trebuie să facă alegerea viitorului ginere, cu respectarea unor reguli legate de comportamentul social impus cu privire la zestre, de exemplu: *fetele mari numai după urși nu merg* „fetele se mărită nu după bunul lor plac, ci după cum vor părinții” (Zanne, II, p. 122), *cine are fete multe, însoară mulți măgari* „adică le dă după oricine se întâmplă, fie cât de proști” (Zanne, II, p. 124), *fete multe, sărăcie la casă* „deoarece le trebuie zestre” (Zanne, II, p. 129). În același timp însă, criteriile care vizează alegerea partenerului nu depășeau limita unei convenții care trebuia în mod obligatoriu îndeplinită, pentru a nu deveni, în societatea tradițională, etalon negativ de comparație pentru ceilalți: *Cine are fete multe, adună nebulii de pe drumuri* „adică le dă după oricine se întâmplă, fie cât de proști” (Zanne, II, p. 124), *A fi ca fata nemăritată* „a fi fără niciun rost în lume” (Zanne, II, p. 133).

1.1.2. Alte semnificații fac referire la nivelul de inteligență și cunosc o varietate de exprimări, ceea ce demonstrează că în cultura românească această trăsătură nu era valorizată: *Fată mare, minte n-are* „fetele nu au minte, căci oricine le poate înșela” (Zanne, II, p. 123); *Fată mare, grijă mare* „căci au minte ușoară și oricine le poate amăgi” (Zanne, II, p. 126), *Fata mare, ispravă n-are* „adică nu-i de nicio treabă” (Zanne, II, p. 126), *A fi fată la cap* „a-și fi pierdut fecioria” (Zanne, II, p. 132). Inferioritatea cognitivă este într-o măsură estompată de recunoașterea unor trăsături, precum *timiditatea și sensibilitatea*: *Ca o fată se arată* „rușinoasă, cu gusturi modeste” (Zanne, II, p. 132), *Muierea ca vița, cum o muști, lăcrimează* „când femeile plâng pentru nimicuri” (Zanne, II, p. 298), *Muierea ca castravetele, până e verde se mănâncă* „adică, când este tânără”. Cele mai multe calități ale genului frumos însă reflectă condiția femeii în familia tradițională, care presupunea îndeplinirea unor sarcini în interiorul gospodăriei, fapt surprins în următoarele frazeologisme: *bărnicia*: *Femeia bărnică ține casa cu fusul*; „odinioară femeile erau mult mai organizate în treburile casei” (Zanne, II, p. 533), *la omul care este bărnic / Întotdeauna este praznic și omul bărnic, muncitor, / De pâine nu duce dor* (Zanne, II, p. 532), *Femeia gospodină e coroana casei* (Zanne, II, p. 532), *La gospodina bună, / Mulți vecini s-adună*, „face referire la femeile care îngrijesc bine de casa lor”, *O femeie vrednică e coroana casei (bărbatului)* „arată

calitatea pe care o are femeia”. Alte trăsături ilustrate frazeologic sunt: *frumusețea – și fapta bună, ca femeia frumoasă* „fapta bună este pentru om cunună” (Zanne, II, p. 504), *Muiera curată, / De miros te-mbată* „curățenia este darul de căpetenie al femeii” (Zanne, II, p. 296), *Muiera frumoasă / Mai dragăstoasă* (Zanne, II, p. 294), *A fi muieră cu cârpa-n cap* „frumoasă” (Zanne, II, p. 301), *A fi (muieră sau nevastă) cu cârpa în cap; bunătate. Muieră bună, ca pâinea caldă* „plăcută” (Zanne, II, p. 299), *istețimea. Femeia vede chiar unde bărbatul abia zărește* „arată agerimea minții de femeie”.

1.1.3. De o atenție specială din partea unor lingviști de notorietate, precum Eugeniu Coșeriu și Stelian Dumistrăcel [Dumistrăcel, 2001:253], s-a bucurat enunțul *Muieră ca muieră*, cu „acomodările» lexicale”: *Femeia, ca femeia; Femeia, tot femeie*, cu varianta *Femeia e tot femeie și în ziua de Paști*, interpretate de Stelian Dumistrăcel ca având „capacitatea de a stabili, implicit, caracteristica unei «specii»”. Acestea li s-ar putea adăuga și enunțul ilustrativ pentru importanța eredității, consemnat de Zanne în monumentală sa lucrare: *fata ca mama* „cum a fost mama așa este și fata” (Zanne, II, p. 131), care completează, după cum vom vedea în continuare, seria de expresii ce definesc sau caracterizează depreciativ feminitatea.

Cea mai sancționată și cel mai bine reprezentată frazeologic este competența elocutională, indiferent de lexemul de bază selectat (*femeie* sau *muieră*) în construirea enunțului: *Când trei femei se întâlnesc, mai mult decât o sută de găște gârâiesc* „se spune despre femeile care se întâlnesc, vorbesc odată, se ascultă una pe alta, întocmai ca și găștele rătăcite când se găsesc iarăși grămadă”; *Când muieră e mută și bărbatul e surd, e viața cea mai bună între amândoi* „arată limbuția femeii” (Zanne, II, p. 289); *Femeia e câine, latră, dar un mușcă* „femeia amenință, însă fără nicio ispravă”; *Doă muieri și o găscă fac târgul cucului* „arată gălăgia și zgomotul pe care îl fac femeile când vorbesc”; *Limba muierii, cuțit cu două ascuțisuri, Muierile tot vorbesc / Iar bărbății săvârșesc* „faptele sunt bărbății, iar vorbele sunt femeile” (Zanne, II, p. 297). O posibilă întrevvedere a unui tipar general uman poate fi urmărită prin multiplele utilizări omoloage, uneori remodelate, ale enunțului în limbile romanice:

Rom.: *Femeile când se adună, parcă-s găștile la pârâu.*

Latină: *Tres mulieres faciunt nudinas.*

Fr.: *Deux femmes font un plaid, trois un grand caquet, quatre un plein marché.*

It.: *Tre donne fanno un mercato, e quattro fanno una fiera. Due doone e un'oca fanno un mercato. Tre donne e un papero fanno un mercato.*

Port.: *Três mulheres e um pato, façe muma feira.*

Sp.: *Tres mujeres z un ganso hacen un mercado.*

De altfel, contextele ilustrative de mai sus nu fac decât să confirme rezultatele unor studii experimentale, potrivit cărora diferențele de gen pot fi explicate anatomic, prin „dominanța emisferelor cerebrale: la bărbați, emisfera dreaptă este dominantă, ceea ce explică dezvoltarea funcțiilor de logică simbolică, percepției spațiale, imaginației, în timp ce la femei, dominanța emisferei stângi, ca centru al memoriei și al limbajului, duce la disponibilitatea accentuată pentru aceste funcții” [Bahnu, 2014:39].

1.1.4. La fel de bine explicitate și motivate frazeologic sunt alte întrebuițări ale termenilor în discuție, care ilustrează mai multe direcții de semnificare, marcate

negativ: *răutatea și viclenia*: *Ce e mai rău decât o femeie? Două*. „arată răutatea femeilor”; *Femeia a scos pe om din rai* „arată răul pe care dânsa l-a făcut bărbatului”; *Se poate păzi un sac de purici, o turmă de iepuri, dar nu o femeie* „este peste putință să păzești o femeie”; *Femeia și câinele să nu le crezi* „deoarece femeia înșeală pe bărbat și câinele te mușcă pe furiș, chiar când te cunoaște bine”, *Iușcă de femeie* (rar.) „femeie (temperamentală sau) plină de șiretenie”; *De nebun și de muierea rea fiece înțelept fuge* „cu niciunul dintre ei un poți trăi” (Zanne, II, p. 290), *Muierea rea, război la casa ta* (Zanne, II, p. 294); *Nicio muiere fără fiere* „toate sunt pline de răutate” (Zanne, II, p. 297), *Precum la haine molia, așa și la bărbat muierea rea* (Zanne, II, p. 299); *Două muieri într-un loc/Nu trăiesc, se ceartă de foc* „se caracterizează răutatea femeilor” (Zanne, II, p. 292); *Muierea multe face și bărbatul vede și tace* „muierea este rea și bărbatul îngăduitor”. În același registru depreciativ sunt evidențiate alte trăsături, precum: *lenea*: *Femeia care nu vrea să frământa, toată ziua cerne* „se spune despre cei care pierd vremea; se mai spune despre cei leneși, pe care nu-i trage inima la o treabă; *mânia*: *Cu muierea să umbli ca cu o bubă coaptă, că îndată se sparge* „adică binișor, că îndată se mânie” (Zanne, II, p. 292).

Consimilitudinea de la nivelul semnificației poate fi urmărită pe linie sinonimică, unde se observă că sunt utilizate, cu aceeași valoare semantică, frazeologisme construite mai ales cu termenul *muier*, care completează seria atributelor depreciative: *slăbiciunea*: *Muierea poale lungi, minte scurtă* „arată slăbiciunea minții la femeie” (Zanne, II, p. 280); *Muierea, minte ușoară* „arată slăbiciunea minții la femeie” (*Ibidem*); *Muierea de la cap răcește* „arată slăbiciunea muierii la minte” (Zanne, II, p. 283), *Muierea ca un vas slab, de nimic se necăjește și cu nimic se îmblânzește* „arată firea cea slabă și schimbătoare a femeii” (Zanne, II, p. 283), *Sfatul muierii muierilor folosește* „muierile nu pot da sfaturi bune, căci au minte scurtă” (Zanne, II, p. 285); *lăcomia*: *Muierea pofteste și la urdă de curcă, și la lapte de cuc* „arată firea nesățioasă a muierilor, care poftesc până și lucruri care nu sunt de pe humea aceasta” (Zanne, II, p. 282), *Muierea înghite o mare întreagă* „arată nesațul”, *Ce se naște în cap de muiere, într-însa neistovit nu piere* „arată stăruința cu care femeia își urmărește hotărârile”, *aviditatea*: *Ochii muierii sunt la pungă* „femeia prețuiește pe om după averea pe care o are”; *inconsecvența*: *Muierea te iubeste/Până ce altul găsește* „arată firea ei schimbătoare” (Zanne, II, p. 297).

Mai mult, manifestarea alterității negative antrenează în discurs forme de superlativ absolut realizate stilistic, de tipul *drac de femeie*, până la enunțuri mai ample care au la bază imagini în care termenul asociat aparține de registrul maleficului. De altfel, analizând mentalitățile colective și imaginarul social, Simona Nicoară atrăgea atenția, citând un studiu al lui Lucian Boia, că „imaginea femeii cunoaște o interesantă evoluție în mentalul colectiv: de la «diabolizarea» ei în epoca medievală – când era considerată unul dintre agenții lui Satan – până la «domesticirea», apoi emanciparea ei – desigur în anumite medii sociale și culturale – în secolul al XX-lea” [Nicoară, 1996:199]. Prin analogie, alte semnificații curente sunt explicabile prin credințe sau superstiții: *Muierea cu nouă suflete, ca pisicile* „scapă din multe primejdii mai ales când aduc prunci pe lume” (Zanne, II, p. 293).

Semnalăm, de asemenea, și prezența unor constructe care actualizează imagini în care sunt evidențiate defecte sau trăsături fizice, surprinse în formule expresive, marcate de simetrie sau de ritm: *Trei lucruri nu lasă în pace pe om: vinul, femeia și banul* „vinul te împinge la rele”, cu varianta: *Trei lucruri te izgonesc din casa ta: picadura (ploaia),*

fumul și muiera „cu niciunul dintre ei un poți trăi”; *Baba călătoare/N-are sărbătoare* „omul călător trebuie să se mulțumească cu ce primește” (Zanne, II, p. 3), *Babă/ Carabă sau Babă/Catarabă* „se spune despre o femeie gârbovită de bătrânețe” (Zanne, II, p. 6).

1.1.5. Fapte de mentalitate reprezentative sunt ilustrate și prin structuri care sunt întemeiate pe suport biblic (I Corinteni, 14, 34; I Timotei 2, 11-12): *Femeia trebuie să se teamă de bărbat* „că i se suie în cap”; *Muiera cât de bună să n-o slăbești din frâu* „că este slabă și trebuie stăpânită” (Zanne, II, p. 293).

În replică, „tratamentul” corectiv aplicat se încadrează în mentalitatea specific rurală, marcată de alteritate negativă, referitoare la femeie: *Femeia nebătută e ca moara neferecată*, cu varianta *Femeia nebătută e ca calul neșeselat*, „după cum moara trebuie ferecată pentru a scoate mălaiul bun, așa și femeia trebuie bătută pentru a putea face treabă cu ea” (Zanne, II, p. 278).

1.1.6. Câteva frazeologisme, puține la număr, înregistrează transformările sociale, schimbările etnoculturale, și, implicit, procesul de „emancipare” a femeii, fapt care va avea drept consecințe „distribuirea rolurilor în cadrul familiei și în modul de viață al familiei” [Mihăilescu, 1999:78]: *A fi om (sau femeie) de lume* „a-i plăcea societatea și petrecerile”; *Dacă muierile n-ar fi găsit mijloace, târziu bărbații ar fi învățat să joace* „arată priceperea femeii și rolul ei civilizator în lume”, *Pe muieri le cunoști din rochii/Și pe hoți după ochi* „după portul ei se cunoaște dacă femeia este cinstită sau nu” (Zanne, II, p. 291).

1.1.7. Frazeologismele construite în jurul termenului *babă* nu mai au un caracter descriptiv, nu mai reprezintă „o formă de enunțare a unei încărcături exclusiv sau dominant sapiențiale” [Gheorghe, 1986:14], ci impresionează prin caracterul expresiv, observație valabilă, după Gabriel Gheorghe, pentru toate limbile: *Taie-babă* „se spune la adresa oamenilor lăudăroși” (Zanne, II, p. 5), *A fi ca o babă turcească* „se spune despre omul spân și cu zbârcituri pe obraz” (*Ibidem*), *A da pârciul babei* „a da peste cap tumbă, cu voie sau fără voie” (Zanne, II, p. 6), *A se trunca în... ca babele în căței și motani* „a îndrăgi ceva deodată și peste măsură” (Zanne, II, p. 4).

Există totuși și frazeologisme, puține la număr, care exprimă trăsături de personalitate: *Cât e baba de bătrână/Tot dorește ziua (voia) bună* „omul, cât de bătrân să fie, tot nu vrea să moară” (Zanne, II, p. 2), *Baba bătrână nu se sperie de drugă (druga) groasă* „omul bătrân, fiind mai încercat în nevoi, nu se sperie de fiecare lucru. Se spune despre cel care a pățit și știe multe”; *A cășunat ca baba (mătușa) la mormânt* „se spune omului care, fiind chemat undeva, nu mai vrea să plece, precum și celui care nu termină repede un lucru” (Zanne, II, p. 5).

Marcate negativ sunt și frazeologismele care reflectă fie comportamente asociale: *Baba e talpa iadului* „babele sunt meștere la rele (Zanne, II, p. 3), fie atrag atenția asupra identificării noțiunii cu o valoare, în cazul de față derizorie ori sancționată prin dispreț: *Știe cât baba mea* „puțin” (Zanne, II, p. 5), *A fi o babă* „se spune, în bătaie de joc, oamenilor lipsiți de personalitate” (*Ibidem*).

1.1.8. Interesante din perspectiva motivației sunt expresiile: *Muiera cât de puternică, bărbat pe jumătate* „arată cu cât întrece bărbatul pe femeie” (Zanne, II, p. 280), *Muiera e jumătate cruce, românul e cruce întreagă, cruce de voinic* „arată cu cât întrece bărbatul pe femeie” (*Ibidem*). Discutând despre încadrarea nepotrivită de către Dicționarul Academiei a semnificației sintagmei *cruce de voinic* „(bărbat) în toată puterea, fără frică,

viteaz”, după sensul creștin al termenului din structură, St. Dumistrăcel aprecia, citându-l pe Baronzi, că „formula trebuie încadrată la sensul general [...] deoarece derivă direct dintr-un sistem de a plăti birul: «cel ce era capabil să plătească singur acel bir întreg se numea *cruce* întreagă de voinic»” [Dumistrăcel, 2001:116-117]. Alt context popular citat de Zanne ilustrează preluarea modelului pentru formularea altor constatări, substituirile operate nefiind străine de semnificația actualizată și de potențele expresive ale limbii: *Bărbatul ca un foc, iar muierea foc întreg* „adică muierea e mai aprinsă decât bărbatul”.

1.1.9. Prin opoziție, definirea și caracterizarea bărbatului în vorbirea populară nu reflectă un tablou foarte complex de semnificații. În afara unor indici de recunoaștere a genului: *Bărbatul după vână și femeia după dinți* „arată darurile ce se cer de la un bărbat și de la o femeie” (Zanne, II, p. 14-15), *Bărbatul să fie pușintel mai frumos decât dracul* „bărbatul i se cer mai multe alte daruri decât frumusețea, putând fi mai urât, pe când femeia trebuie să fie, înainte de toate, frumoasă”, doar câteva structuri semnaleză, fără apel la resurse expresive, direcțiile, aproape tehnice, de semnificare, iar acestea se referă la rolurile bărbatului în familie și societate: *A fi bărbat* „om cu vlagă” (*Ibidem*), *Bărbatul este cheia (stâlful) casei* „arată însemnătatea bărbatului” (*Ibidem*), *Unde bărbatul lipsește, ca gândul când lipsește, pază nu se găsește* „arată rolul bărbatului în familie” (*Ibidem*).

2. În concluzie, evaluarea mentalității din societatea rurală tradițională românească conduce la evidențierea unei dinamici a caracteristicilor imprimare în mentalul colectiv, în directă legătură cu ierarhia valorică specifică societății rurale (românești). Dacă specialiștii în psihologie atrăgeau atenția, prin 1960, că diferențele dintre sexe pot fi identificate în lipsa unor probe [Moscovici, 1998:231]¹, reflecțiile asupra limbii evidențiază faptul că, deși ritmul schimbărilor în imaginarul colectiv este foarte lent, în societatea tradițională românească dislocările de mentalitate dintre feminitate și masculinitate, în diversele forme de reprezentare, au fost foarte mari de la un secol la altul.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

- Bourhis, Richard Y., Leyens, Jacques-Philippe (coordonatori), 1997. *Stereotipuri, discriminare și relații intergrupuri*, Editura Polirom.
- Dumistrăcel, Stelian, 2001. *Până-n pânzele albe. Expresii românești. Biografii-motivații*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, Editura Institutul European.
- Gheorghe, Gabriel, 1986. *Proverbele românești și proverbele lumii romanice*, Editura Albatros, București.
- Mihăilescu, Ioan, 1999. *Familia în societățile europene*, Editura Universității din București.

¹ Serge Moscovici menționează următoarele trăsături: 1. fetele sunt mai sociabile decât băieții; 2. Sunt mai influențabile; 3. Au un respect de sine mai puțin accentuat; 4. Învață mai mult pe de rost și se dovedesc mai pricepute la simplele exerciții repetitive, în timp ce băieții dovedesc un nivel mai ridicat de dezvoltare cognitivă; 5. Băieții au spirit mai analitic; 6. Fetele sunt influențate mai mult de ereditate, iar băieții de mediu; 7. Fetele sunt mai motivate de reușită; 8. Fetele sunt „auditive”, în timp de băieții sunt „vizuali”.

- Moscovici, Serge, 1998. *Diferențele dintre sexe*, în *Psihologia socială a relațiilor cu celalalt*, Editura Polirom, Iași.
- Nicoară, Simona; Nicoară, Toader, 1996. *Mentalități colective și imaginar social. Istoria și paradigmele cunoașterii*, Editura Presa Universitară Clujeană.
- Stănculescu, Elena, 2009. *Stereotipurile de gen din perspectiva cogniției sociale*, în *Revista de psihologie*, serie nouă, tomul 55, nr. 3-4 (iulie-decembrie), Editura Academiei.
- Tudose, Cerasela, 2005. *Gen și personalitate*, Editura Tritonic.
- Turluc, Maria Nicoleta (coordonator), 2014. *Gen și diferențe de gen în studii empirice*, Editura Institutul European.
- Zanne, Iuliu, 1895. *Proverbele românilor*, vol. II, Editura Librăriei Socec, București.